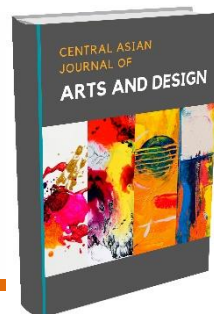

**International Scientific and Practical Conference on the
topic: " Sustainable Architecture – Challenges and
Achievement of the Present and Future"**

QADIMGI BOZORLAR TARIXI

Kushmanov To'lg'in Fayzullayevich,

*Mirzo Ulug'bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura- qurilish universiteti,
"Interier va landshaft dizayni" kafedrasi mudiri, Samarqand, O'zbekiston.
t.kushmanov@samdaqi.edu.uz*

Fozilov Temur Fozilovich

*Mirzo Ulug'bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura- qurilish universiteti doktoranti
Samarqand, O'zbekiston.
t.fozilov@samdaqi.edu.uz*

Annotatsiya: ushbu maqolada Markaziy Osiyo bozorlari taraqqiyoti bosqichlari tahlil qilingan
Kalit so'zlar: bozor, Ras-at-Tok, karvonsaroy, Registon, sardoba, marhala, toq, chorsu, tim.

Ma'lumki, qadimgi savdo aloqalari Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etagan. Tarixga bir nazar tashlar ekanmiz Markaziy Osiyo xalqlarining Yevropa, Janubiy-Sharqiy Osiyo, Uzoq Sharq hamda o'rta yer dengizi mamlakatlari bilan savdo aloqalari olib borilganligining guvohi bo'lamiz. Yunon tarixchisi Fotiy eramizdan oldingi VI-V asrlardayoq Markaziy Osiyo xalqlarining Hindiston bilan savdo aloqalarini yo'lga qo'yganligi haqida ma'lumot beradi. Buyuk Ipak Yo'lining "kashfiyotchisi" hisoblanadigan Xitoy elchisi Chjan Syan ham o'zining Markaziy Osiyo tashrifi chog'ida (e.o.126 y.) Baqtriya bozorlarida Xitoy mollarini ko'rgan. Savdo aloqalari ayniqsa o'rta asrlarda keng quloch yoygan bo'lib, u savdo markazlari va inshootlari bunyodkorligida ham o'z ifodasini topdi.

Yagona ijtimoiy-iqtisodiy sharoit butun Yaqin Sharq mamlakatlarida savdo inshootlarining bir qancha turlarini keltirib chiqardi. Karvonsaroy, toq, tim, chorsu, do'kon, kappon va yopiq savdo ko'chalari shular jumlasidandir.

Binobarin, Markaziy Osiyo savdo markazlari va inshootlari tabiiy iqlim hamda mahalliy an'analar asosida vujudga kelgan o'ziga xos xususiyatlarga ham egadir. Ushbu xususiyatlarni aniqlash, o'z navbatida, savdo inshootlari hamda markazlarining tarixini, rivojlanish bosqichlarini o'rganish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Darvoqe, savdo munosabatlari singari savdo markazlari va inshootlari ham uzoq tarixiy o'tmishga ega. Quyidagi keltiriladigan taraqqiyot bosqichlari esa ushbu tarixiy jarayonning faqat o'rta asrlarga oid qismini qamrab oladi.

Yozma manbalar va arxeologik obidalar islomgacha Markaziy Osiyo shaharlarida savdo bilan bog'liq maskanlar va inshootlar bo'lganligidan dalolat beradi. Ko'hna Panjakent shahrida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar jarayonida VII-VIII asrlarga taalluqli ikkita bozorcha aniqlangan. Ulardan birinchisi chorrahada joylashgan bo'lib, savdo-hunarmanchilik ustaxonalari majmuasi ko'rinishiga ega.

Navbatdagisi esa markaziy ko'chalarning biriga tutashgan ochiq maydon va uni uch tomondan chegaralovchi savdo hunarmandchilik ustaxonalaridan iborat. Bundan tashqari, ko'hna Panjakentning boshqa ko'chalarida ham o'zaro takrorlanib, qatorasiga joylashgan tuzilma-rasta hosil qiluvchi savdo-hunarmandchilik ustaxonalari mavjud bo'lgan. Biroq, bu kichik bozorlar va ustaxonalar savdo inshootlarining shahar hududida joylashish tamoyiliga ko'ra muhim ahamiyat kasb etmas edi. Asosiy savdo munosabatlari esa yarmarka xususiyatiga ega bo'lib, shaxristonlar darvozasi tashqarisidagi me'moriy jihatdan to'laligicha shakllanmagan ochiq bozorgohlarda amalga oshirilgan. Buning sababi darvozalarning oldi bozorlar uchun talab qilinadigan keng maydonni tashkil qilib, minglab kishilar shahristonga o'z yumushlari bilan kirib-chiqadigan gavjum joydan iborat bo'lganligidir. Shuningdek, shaharlarga kirish uchun to'lanadigan bojlar ham ayrim savdogarlarning darvozalar oldida savdo qilishni avval ko'rishiga sababchi bo'lgan. Ba'zi xollarda shunday voqyealar bo'lganki, shahriston ichidagi bozorlarga savdogarlar qiyofasida xavfli dushmanlar ham kirib kelgan. Buning oldini olish uchun ayrim hukmdorlar bozorlarni shahriston darvozasi tashqarisiga qurdirgan. Yana shu narsani ham ta'kidlab o'tish joizki, Markaziy Osiyodagi bozorlar, odatda, shahristonlarning janubiy, janubiy-sharqiy, sharqiy darvozasi oldida joylashar edi. Bu holat tabiiy iqlim bilan bog'liq bo'lib, kunning aksariyat qismida bozorgohlarga quyosh tushishiga hamda sovuq kunlarida shimoldan esayotgan havo oqimiga qarshi shahriston devoridan pana sifatida foydalanishga imkonit yaratgan.

IX-XIII asrning birinchi choragida Movarounnahr siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida yuz bergan ijobiy o'zgarishlar jarayonida shaharlar ham, xususan, shahriston darvozasi oldida joylashgan bozorlar ham chetda qolmadi. Ishlab chiqarish, ichki va tashqi savdo munosabatlarining rivojlanishi darvoza oldidagi bozorlarning shahar ijtimoiy hayotida tutgan o'rnini yanada yuksaltirdi. Biz buni ko'pgina shaharlarning IX-X asrlarda aynan shu bozorlar tomon kengayganligidan bilishimiz mumkin. Bu davrda darvoza oldidagi bozorlar xalqaro va ichik savdo aloqalari olib boriladigan serdaromad joyga aylangan. Shu sababi hunarmandlarning, savdogarlarning va boshqa soha kishilarining ushbu bozorlar tomon intilishi kuchaygan. Ular mumkin qadar o'z do'konlarini, ustaxonalarini hatto uy-joylarini ushbu bozorlarga yoki unga yaqin joylarda qurishga harakat qilgan. Ana shu tariqa bu bozorlarda savdo bilan bog'liq bir qancha inshootlar, karvonsaroylar, timlar, chorsular paydo bo'lgan. Ularga yondosh bo'lib masjidlar, hammomlar va boshqa binolar qad ko'targan. Bu bozorlardan turli tomonlarga qarab yo'llar ketgan edi. Shaharlarning kengayishi, hamda ushbu bozorlar atrofida joylashgan hunarmandlar mavzei – Rabodlarning tashkil topishi natijasida bu yo'llarning ayrimlari shaharning markaziy ko'chalariga aylangan.

Shunday qilib, shahriston darvozasi oldidagi bozorlar ham iqtisodiy, ham hududiy jihatdan shaharlarning markaziga aylana bordi. Buni bir nechta shaharlar misolida ko'rishimiz mumkin.

Bu davrda Movarounnahrning eng yirik savdo markazlaridan biri Samarqand shahri edi. Bu shahar sadogarlarning yig'iladigan markaz, ya'ni Movarounnahr bandargohidir. Movarounnahr mollarning katta qismi Samarqandda to'planadi va u yerdan boshqa o'lkalarga olib ketiladi – deb ta'rif bergan edi Istahriy (X asr). Samarqand bozori shahristonning Kesh darvozasi janubidagi Ras-at-Tok mavzesida edi.

Bu bozor haqida Istahriy shundu ma'lumot beradi: Samarqand savdo markazi Ras-at-tok bo'lib, unga barcha saroy va bog'lardan ham ikki barobar katta bo'lgan ko'chalar, bozorlar hamda do'konlar tutashadi... bozorning katta qismi rabodda joylashgan bo'lib, asosiy savdo-sotiq o'sha yerda amalga oshiriladi va faqat uncha ko'p bo'lmagan kishilargina shahriston ichida savdo qiladilar. Tahminan hozirgi Registon maydoni hamda Siyob bozori oralig'idagi joyni egallagan bu bozorning markaziy qismida gumbazli savdo inshooti – Chorsu bo'lgan. Chorsuga tutashuchi markaziy ko'chalarning bo'yida hamda bozorning o'zidagi kichik ko'chalarda savdo-hunarmandchilik inshootlari, karvonsaroylar jamlangan edi.

Bundan tashqari, Ibn Xavkal (X asr) Samarqand shahristoni ichkarisida ham bozorlar, kavonsaroylar, savdo qatorlari bo'lganligi haqida ma'dumot beradi. Afrosiyob hududida olib borilgan tadqiqotlar jarayonida ushbu bozorchalarning to'rttasi aiqlangan, ularning ikkitasi shahar jome masjidining shimol va janub tomonlarida, qolganlari Navbahor darvozasi yaqinida hamda shahriston markazida joylashgan. Bu bozorcharlar mahalliy mahsulot savdosiga mo'ljallangan bo'lib, rastalar bilan chegaralangan maydonchalar ko'rinishiga ega bo'lgan.

Savdo va hunarmandchilik markazlaridan yana biri Buxoro shahridir. Buxoro mollarini savdogarlar “Shom, Misr va Rim shaharlariga olib ketar edilar” – deb yozgan edi Narshaxiy (X asr) o'zining “Buxoro tarixi” asarida. Savdo munosabatlari asosan shahristonning janubiy “Bozor darvozasi” oldida amalga oshiriladi edi. Muallifning ta'kidlashicha, “u vaqtlarda bundan boshqa hyech bir darvoza oldida shaharga yaqin bozor bo'lmagan”. Shuningdek, Hisorning ikki darvozasining nomi ham bozor bilan bog'liq bo'lib, ular “Dari guri yon” – somonfurushlar darvozasi hamda “Dari Registon”, keyinchalik “Dari alaffurushon” – utfurushlar darvozasi deb atalgan. “Buxoro tarixi” asarida darvozalardan tashqari yana “...bozorning timchalari, ... kovushdo'zlar timi, sarroflar va bazzozlar bozori” haqida ham eslatib o'tilgan. Bu, o'z navbatida o'sha davr bozorlarining muayyan hil mahsulot sotishga ixtisoslashgan hamda savdo inshootlarining yana bir turi – Timlarning mavjudligidan dalolat beradi.

Amir Temur davlatining tashkil topishi bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgan qulay iqtisodiy sharoit bozorlar va savdo inshootlarining navbatdagi taraqqiyot bosqichiga chiqishiga imkoniyat yaratadi. XIV-XIX asrlarda bozorlar rabodlarning markazidan mustahkam o'rin egallab, shahar darvozalariga olib chiquvchi markaziy ko'chalar bo'ylab kengaya boshladi va o'z navbatida, buko'chalarning asosiy qismini ham qamrab oldi. Ushbu bozorlarda asosiy o'rirlarni mahobatli savdo binolari toqlar, chorsular, timlar, karvonsaroylar hamda yopiq savdo ko'chalari egallagan edi.

Shaharlarda markaziy bozorlar bilan bir qatorda guzar bozorlari ham bor edi. Guzar bozorlari odatda atrofi savdo do'konlari bilan chegaralangan hovli ko'rinishiga ega bo'lib, ular asosan, kundalik ehtiyoj mollari va shu guzarlarda yashovchi hunarmandlar mahallalarining savdosi uchun mo'ljallangan edi. Kengroq maydonlar talab qiladigan chorva mollari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining boshqa ayrim turlari bilan savdo qiladigan bozorlar esa rabotlarning tashqarisida joylashgan edi.

Samarqand XIV-XIV asrlarda Amir Temur va Temuriylar davlatining poytaxti sifatida Buyuk Ipak Yo'lining yirik savdo markaziga aylandi. Unda “Xitoy, Hindiston, Tatariston, Samarqand podshohligining o'zidan va boshqa o'lkalardan olib kelinadigan mahsulotlar sotiladi” – deb yozgan edi Klavixo. XV asrning boshlarida savdo-sotiq shahar markazidagi ochiq maydonda hozirgi Registon joylashgan joyda hamda uni shahar darvozalari bilan bog'lovchi markaziy ko'chalarda amalga oshirilgan.

1403-yilda Amir Temur ...ikki tarafida mol sotiladigan do'kon va xujralardan iborat ko'cha barpo etishni buyurdi. Har bir hujraning oldida oq tosh qoplangan baland savdo supachalari bor edi... Barcha

do'konlar juft-juft qilib, bir-biriga tutashtirildi, ko'chaning tepasi esa ravoqsimon shaklda yopildi". Ko'pchilik mutaxassislar ushbu qayta bunyodkorlik ishlarini Registon maydoni va Ohanin darvozasi oralig'idagi ko'chada (hozirgi Toshkent ko'chasi mavzeida) bajarilgan deyishadi.

Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda Tuman oqa va Ulug'bek qurdirgan mahobatli savdo inshootlari haqida ham ma'lumotlar bor. Lekin bu inshootlar bugungi kungacha yetib kelmagan. Hozirgi kunda Registon maydonida qad rostlab turgan Chorsu yopiq bozori esa XVIII asrga mansubdir.

Temuriylar davlatining ikkinchi poytaxti Hirot shahrida amalga oshirilgan obodonchilik ishlari ham diqqatga sazovordir. Abdurazzoq Samarqandiyning qayd qilishicha, 1410-1411-yillarda Shohruh Mirzo buyrug'iga binoan Hirot shahri "...bozorlarini buzib tashladilar va yangitdan ganch va pishiq g'ishtdan bozorlar ko'tardilar va oliy toqlar qurib ustini yopdilar, ba'zi-ba'zi joylarini yorug'lik tushsin uchun ochiq qoldirib, qolgan joylarini berkitdilar. Bozorlarning har bir jahon ko'ziga bir nigoru zamona chamanida bir bahordek bo'lib yuz ko'rsatdi. Chorsuning urnashishi to'rt tarafi barobar, to'rt burchak shaklida bo'lib, mavzelarning sarasi bo'lish (Hirot shahri) doirasining markazida voqyeadir, to'rt darvozadan to'rtta bozoru Chorsu tomon cho'zilgan".

O'zbekiston hududida qadimgi davrdan savdo aloqalari keng rivojlangan bo'lgan va bu shaharsozlikkayam o'z ta'sirini o'tkazmay qolmagan. Qadimgi davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarining rivojlanganligini qadimgi yozma manbaalardan ham bilish qiyin emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rui Gansales de Klavixo. "Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Temura". Moskva:Nauka. 1990.
2. Abu-l-Kasym Ibn-Xavkal. «Puti i strany». Perevod Ye.K.Betger. Trudy SAGU. Istoriya nauki. Kn.25. Tashkent, 1957.
3. N.Ibragimov. «Ibn-Battuta i yego puteshestviya po Sredney Azii». Moskva: Nauka, 1988.
4. A.Anarboyev. «Blagoustroystvo srednevekovogo goroda Sredney Azii». Tashkent:Fan. 1981.
5. Abu Bakir Muxammad ibn Ja'far an Narshaxiy. «Buxoro tarixi». Meros turkui. Toshkent:Kamalak. 1991.